NORSK OLJEMUSEUM ÅRBOK 2010

NORSK OLJEMUSEUM

Copyright Disney

Rikdommens utfordring

Av Ivar Frønes

Hva gjør rikdommen med oss?

Det diskuteres stadig hvordan Norge bør investere sine rikdommer best mulig. Hva vi skal gjøre med rikdommen må sees i sammenheng med spørsmålet som ikke stilles så ofte: Hva gjør rikdommen med oss? Den norske utfordringen er glitrende beskrevet av Donald Ducks og Andebys skaper Carl Barks. Onkel Skrues penger kastes en dag opp i luften av en tornado og drysser rikdom ned til alle, som gledesstrålende forlater jobbene sine for å reise ut i verden og oppleve spennende ting. Ingen kommer imidlertid noe sted siden alle har blitt rike og forlatt jobben for å oppleve spennende ting. Barks variant av «Hollandsk syke» er mer kul-

Ivar Frønes er professor i sosiologi ved Universitetet i Oslo. Han har publisert en rekke arbeider om samfunnsutvikling og kulturelle trender og er en kjent foredragsholder og skribent.

Foto: Erik Barnett Bergland

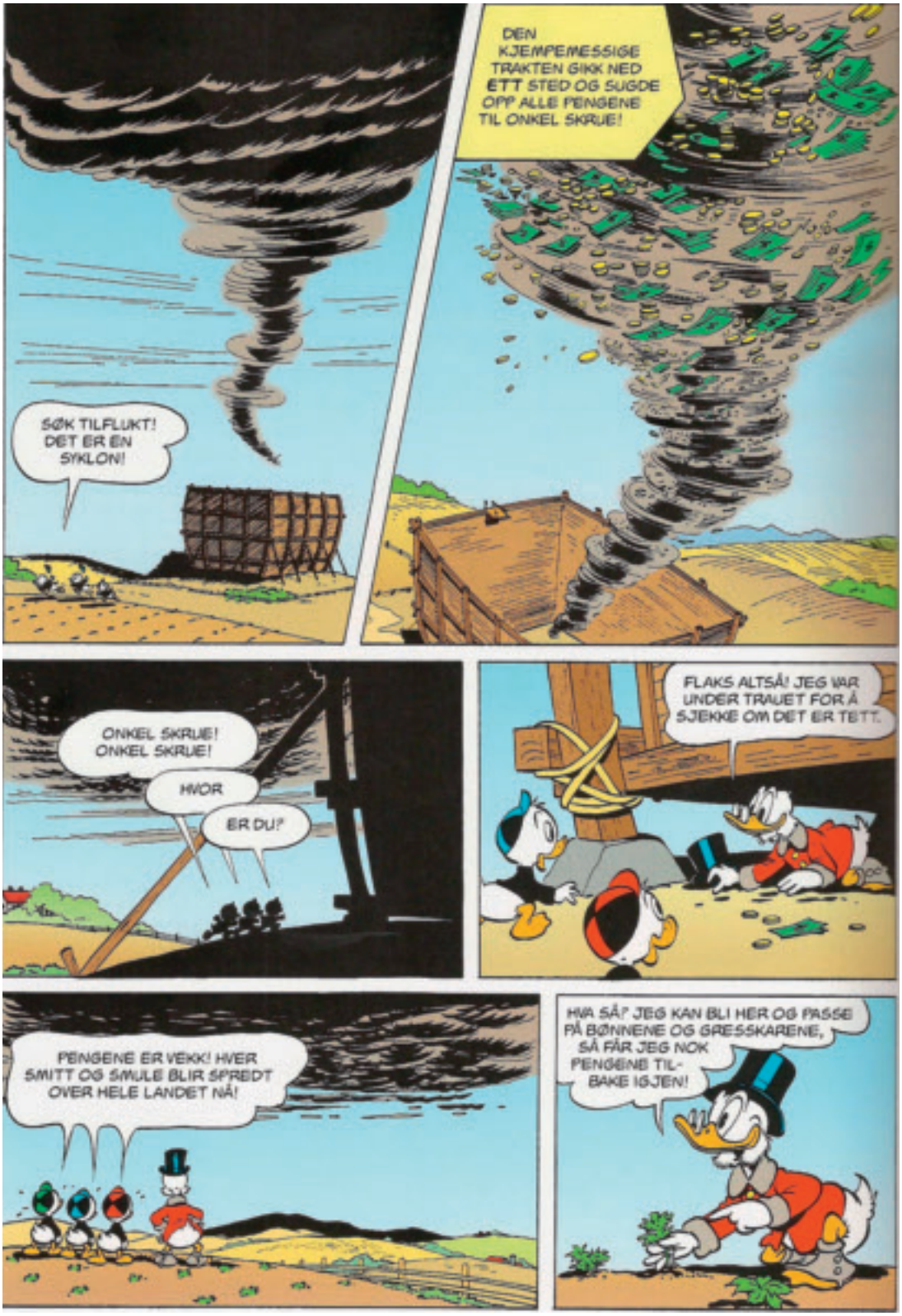
SØK TILFLUKT! DET ER EN SYKLON!
DEN KJEMPEMESSIGE TRAKTEN GIKK NED ETT STED OG SUGDE OPP ALLE PENGENE TIL ONKEL SKRUE!
ONKEL SKRUE! ONKEL SKRUE!
HVOR
ER DU?
FLAKS ALTSÅ! JEG VAR UNDER TRAUET FOR Å SJEKKE OM DET ER TETT.
PENGENE ER VEKK! HVER SMITT OG SMULE BLIR SPREDT OVER HELE LANDET NÅ!
HVA SÅ? JEG KAN BLI HER OG PASSE PÅ BØNNENE OG GRESSKARENE, SÅ FÅR JEG NOK PENGENE TIL-BAKE IGJEN!

turell enn økonomisk: Her er det ikke prismekanismer, men kulturelle forventninger som influerer økonomien. Barks illustrerer at rikdom ikke bare gir nye forventninger til livet - det gir også mangel på arbeidskraft. I Norge ligger pengebingen under vann, men oljerikdom har mye til felles med millioner fra himmelen: Å finne olje betyr at man blir rik via flaks. Oljefunn er en felles lottogevinst. Bildet av oljesjeikene illustrerer dette, oljelandene er kjent for høyt forbruk og lite arbeid. Nordmenn løp ikke straks av sted for å oppleve spennende ting da oljefondet ble etablert, men spørsmålet er om ikke den norske rikdommen gradvis forandrer norsk kultur og tenkemåte.

Regjeringen understreker i Perspektivmeldinga (2009) at omkring 80 prosent av nasjonalformuen per innbygger er nåværende og framtidig arbeidsinnsats. Oljeformuen utgjør ca. 7 prosent. Oljeformuen bidrar til at nasjonalformuen vokser. Oljeformuen gir muligheter for investering i utdanning, opplæring og kompetanse, dvs. for å utvikle kvalitetene ved humankapitalen, som er den grunnleggende kapital i kunnskapssamfunnet. Men den kan også bidra til at det grunnleggende elementet i nasjonalformuen, kvaliteten på den framtidige arbeidsinnsats, forvitrer.

I Norge er medienes fortellinger ofte konsentrert om kriser i helse, skole, jernbane eller hva det måtte være. Problemet er ofte beskrevet som ressursmangel. Men ingen andre offentlige skoler har mer penger eller personale pr. elev enn den norske skolen, ingen bruker mer offentlige kroner på sykehusdriften, og ingen stat har mer penger. Når finske skolebarn gjør det mye bedre enn norske skyldes det ikke at finsk skole har mer økonomiske ressurser. Når nye kinesiske tog har en toppfart på opp mot 400 km i timen mens norsk jernbane har beholdt hastigheten fra 1960-tallet, skyldes ikke det at Norge mangler penger.

Vi er effektive produsenter, forteller noen medier oss, men BNP pr. innbygger, årsverk eller lignende avspeiler råvareprisene mer enn kompetanse og innsats. Det er først når Norge slipper opp for flaks at det kommer fram hvor produktive og kompetente vi måtte være. Utfordringen er framtiden, spørsmålet er hvor tendensene nå peker. Det er først fra 1990-tallet at oljerikdommen gradvis slår inn i oss økonomisk og ikke minst kulturelt, spørsmålet blir dermed hvordan vi er i ferd med å forandre oss. Kan vi finne tegn eller indikatorer på hvordan oljelandet vil mestre utviklingen når vi ikke lenger flyter på olje?

Utgangspunktet i denne artikkelen er at framtiden er usikker, og at den eneste gode måte å møte usikkerhet på, er gjennom utvikling av kompetanse, innovasjon og evne til innsats. Speiderne har rett, det man må gjøre under usikkerhet er å være beredt. Blir vi beredt av oljerikdommen - eller blir rikdommen en selvfølge som vender oss mot øyeblikket og bort fra framtiden- uten at vi riktig merker det?

Illustrasjon: «De varige verdier» fra Carl Banks samlede verk. Copyright Disney

Velstandens naturlige letthet

John Kenneth Galbraith: Det er en merkelig idé at de rike arbeider bedre hvis de hele tiden blir rikere, mens de fattige bare arbeider bedre hvis de blir fattigere.

Oljefondets midler er spredt over hele verden. Men kulturelt sett er oljefondet midt i blant oss. Oljefondet er sannsynligvis minst like viktig kulturelt som økonomisk i enhver politisk samtale. I mediene eller ved kaffebordene understrekes det at det er en skam at det er noe vi ikke har nok av, i verdens rikeste land. De enorme installasjonene i havet er Norges høyteknologi. Men som metafor på rikdom er oljen det omvendte av hardt arbeid, oljetårnene forteller ikke norsk ungdom at vi bør utvikle vår teknologiske kompetanse, men at vi har vunnet i Lotto. Oljemillionærer er som lottomillionærer, de har ikke jobbet for gevinsten.

For å gripe den norske utfordringen må vi trenge gjennom beskrivelser av et brutalisert arbeidsliv og en velferdsstat som forvitrer. Vi har aldri brukt mer på velferd enn nå, vi klager på verdens dyreste offentlige helsetjeneste og sender våre barn til verdens dyreste offentlige skoler. Det betyr ikke at vi ikke har grunn til å klage, det finnes omsorgssvikt i Norge, medienes overskrifter fra f. eks. eldreomsorgen er reelle. Men problemene skyldes ikke mangel på ressurser. Lottomillionærenes forventninger stiger og kommunene opplever hva mange kaller en forventningskrise. Kulturelle forventninger forandrer seg umerkelig, den jamne nordmann ville for noen tiår siden ikke føle at han eller hun burde ha reist mer i spennende land og opplevd mer, eller hatt en fritidsbolig med innlagt vann og strøm; moderne nordmenn kan bli frustrert over å ikke ha dette. Rikdommen blir en selvfølge, og vi omskriver privilegier til urettferdighet og nye krav. Hytta er ikke rikdom, men et nødvendig fristed i en stressende verden. Overfloden ser ut til på en mystisk måte å bli vekk i rikdommen. På 1970-tallet sluttet mange seg til Galbraiths

beskrivelser av «overflodssamfunnet», 30-40 år senere virker 1970-tallets rikdom beskjeden. I den moderne privilegerte tilværelse snakkes det lite om overflod, men mye om høye priser og alt man gjerne vil se, gjøre, eie og oppleve, og alt man har rett eller krav på. At det finnes områder hvor velferden ikke er realisert, som eldreomsorgen, at norsk infrastruktur forvitrer eller at gatene i Oslo ikke blir brøytet, skyldes ikke primært «ressursmangel», siden ingen har mer enn oss. Det skyldes hvordan vi organiserer oss og hvordan vi i praksis prioriterer- og det influeres av rikdommens kultur.

De rikeste i verden

De siste to tiårene har Norge beveget seg til topps i rikdom målt i BNP pr. innbygger og inntekter pr innbygger, storebror Sverige ble passert omkring 1990. Nordmenn har høy inntekt og mye fritid. Ingen reiser mer med fly rundt om på planeten, godt over 100.000 hushold har en ekstra bolig i et annet land hvor pensjonene strekker lenger. Nesten halvparten av befolkningen i Norge har adgang til to eller flere boliger, standarden på fritidsboligen er noe helt annet enn «hytta» for noen år siden. Det offentlige forbruk står ikke tilbake for det private. Ingen bruker mer penger på helse og skole pr innbygger, og Norge er på topp når det gjelder sosiale støtteordninger. Ikke noe sted har flere rimelig inntekt uten å være i arbeid, samtidig som helsesituasjonen er blant verdens beste. Ikke overraskende er Norge flere ganger kåret til verdens beste land å bo i. Norge er Europas nest rikeste land, etter Luxemburg. I 1995 lå Norge etter Sveits og ikke så veldig mye foran Nederland, Danmark og Østerrike, ved årtusenskiftet hadde vi lagt dem godt bak oss. De fleste har blitt mer velstående, og de veldig rike har, i Norge som i mange andre land, blitt ekstremt mye mer velstående, samtidig som de rike ofte tjener sine penger på å «flytte penger». Dette er ikke noe særegent for Norge, men tendensene her er svært tydelige, de rikeste blir veldig mye rikere. Dette kan også bety at kompetanse trekkes mot finansakrobatikk og bort fra «realøkonomien», de 10

Carl Banks
Copyright Disney

prosent rikeste eier 70 prosent av finansformuen, som bankinnskudd og aksjer.

Norge huser fortsatt ikke bare økonomisk kapital, men sosial og kulturell kapital; vi har relativt stor tillit til stat og myndigheter, mye utdanning og gode stabile forhandlingssystemer. Landet berømmes for å investere formuen i stedet for å bruke den opp, og optimistiske spådommer forteller at nordmenn om noen tiår vil være mye rikere. Det norske «godhetsregimet»[i], med tilhørende godhetsindustri og studieretninger, kan sees som det rike oljelandets store ideologiske prosjekt. Godhetsregime er en synlig og god måte å bruke noen av oljemilliardene på. At det hevdes at dette også tilbyr interessante karriereveier for dominerende klasser og stender svekker ikke prosjektet som ideologisk profilering, og det gir det støtte i ledende eliter. Det norske godhetsregimet illustrerer at man kan leve både for og av godhet.

Den norske utfordringen handler om i morgen, og om etter i morgen. Landet forandrer seg - umerkelig prioriteres øyeblikket framfor morgendagen. Den norske utfordring er vår privilegerte situasjon - det skal god rygg til å bære gode dager.

Hvor mye arbeider vi egentlig?

Det framhevdes ofte at en svært stor del av arbeidsstyrken i Norge er i arbeid. Men man må også se på hvor mye vi arbeider. I yrkesaktive timer leverer vi ca. 9 prosent flere timer enn de arbeidende menn gjorde i 1946 [ii], hvor vi var nesten bare halvparten så mange, men mye mindre produktive. Nå foretok man seg den gang en mengde ting manuelt som nå utføres av maskiner, og husmødrene tok seg av barna og eldreomsorgen som nå i stor grad sorterer under offentlig sektor. At økningen i arbeidstimer er beskjeden skyldes at store grupper er under utdanning, at man forlater arbeidslivet tidligere, og at den faktiske arbeidsdag og arbeidsuke er mye kortere. Vi har mange i arbeid, men over en mye kortere del av livsløpet enn før, mange færre timer pr. uke, og en helt annen verden enn før når det gjelder ferie og permisjoner. Vi etterspør en rekke tjenester og goder etterkrigsbefolkningen neppe kunne forestille seg; ca. 800.000 mennesker i Norge leverer eller administrerer velferdstjenester av alle slag.

I 1979 jobbet svenskene 50 timer *mindre* pr. år enn nordmenn. I 2006 jobbet de 151 timer *mer* pr år, fortalte Morgenbladet i en refleksjon over om nordmenn er late. Det er vi ikke nødvendigvis, men mengden fritid har øket sterkt. Vi har mange i arbeid i Norge, men vi arbeider lite hver, og i en stadig kortere del av livsløpet. Vi har som kjent verdensrekord i sykefravær og betalt yrkesfravær. Norske kvinner arbeider mye deltid, flere enn 40 prosent totalt sett og blant kvinner som lever i parforhold er andelen omkring 50 prosent. Det finnes en god del kvinner som gjerne

Illustrasjon: «De varige verdier» fra Carl Banks samlede verk. Copyright Disney

VÆR SÅ SNILL DA, ANTON, ØNSK DEG EN MILLION SÅ JEG SLIPPER Å ARBEIDE!
JA, MEN JEG ØNSKER IKKE HARDT! TRØR DU JEG GIDDER Å ANSTRENGE MEG FOR SMÅBELØP?
JA, JA! JEG ØNSKER AT EN MILLION DATT NED I DENNE HATTEN!
PLOP!
HIA-A-A! DET REGNER MED PENGER FRA DEN SVARTE SKYEN DER!
EKTE PENGER, JA! TO MILLIONER – SÅNN OMTRENT!
EN TIL DEG OG EN TIL MEG!
JEG HENTER GUTTENE, OG SÅ DRAR VI PÅ JORDOMSEILING!
JEG SLÅR FØLGE! DET BLIR MORO!
MEN...
VI HAR IKKE LYST TIL Å VÆRE MED, ONKEL DONALD. GRISENE OG HØNSENE TRENGER OSS.

vil arbeide mer, men mesteparten av deltiden er ønsket. At det i strid med målsetninger stadig blir flere som arbeider deltid i kommunene, kan antyde at mange ønsker å jobbe deltid. 90 prosent av de som arbeider med omsorg i Finland jobber full tid, i Norge er det 38 prosent i følge kommunal rapport[iii]. Deltid er en god løsning når man har god råd, og familien ønsker mye fritid. Faktisk hadde også nesten 13 prosent av mennene deltid i Norge i 2006[iv]. Bare omkring 6 prosent av de sysselsatte arbeider mer enn 44 timer i uka; de moderne arbeidstagere som tilbringer livet med jobben er få i Norge.

Ingen andre land har et mer beskyttet arbeidsliv for de som er på innsiden, ingen har bedre sykelønnsordninger, lengre svangerskapspermisjon og kortere arbeidstid, samtidig som det norske arbeidslivet ofte beskrives som utsatt for en kontinuerlig brutalisering. At det norske arbeidsliv er mindre brutalt enn andre steder i verden, betyr ikke at det ikke er en utfordring å hindre at personer faller ut av jobb. Nettopp i et samfunn med gode ordninger for dem utenfor arbeidslivet, blir integrasjon i yrkeslivet særdeles viktig.

Kostnader ved betalt yrkesfravær

Hvis vi holder oss til antall timer vi arbeider i stedet for antall personer i arbeid, ser vi også andre utviklingstrekk tydeligere. Når mange er i arbeid får rimelig nok mange adgang til de offentlige ytelser som følger med å

Illustrasjon: Roar Hagen

være i arbeidslivet. Andelen på trygd i arbeidsfør alder øker som kjent. I 2008 var nesten 9 prosent av mennene og nesten 12 prosent av kvinnene mellom 16 - 66 år trygdet. Bortimot 2 prosent av 16-29 år mottar trygd. Det virker ikke som så mye, men at nesten 2 prosent av de unge mottar trygd er en høy andel, og den ser ut til å øke. Å ha en høy andel av folket i arbeid har mange fordeler, men dette er også kostnadskrevende, ved at en økende andel av de utenfor arbeidslivet lever av offentlige midler.

Vi kan se på utgifter til trygd, andelen syke etc. som produksjonskostnader ved framstilling av arbeidstimer. I 1980 kostet det ca. 14 kroner å framstille en arbeidstime, i 2005 var dette steget til ca. 35 kroner[v]. I disse arbeidstimene ligger også timene til arbeidsinnvandrerne, som er et rent «overskudd» i regnestykket så lenge de er i arbeid. Arbeidsinnvandring løser ikke arbeidskraftproblemene på sikt, også arbeidsinnvandrere vil etter hvert kreve offentlige ytelser. Undersøkelser av arbeidsinnvandrerne som kom på 1970-tallet, forteller at disse har en svært stor andel på trygd når de er blitt middelaldrende. De raskest voksende innvandrergrupper i Norge, fra Irak og Somalia, som kommer som asylsøkere og ikke som arbeidsinnvandrere, har også en relativt lav andel yrkesaktive. Men totalt sett har Norge en stor andel av befolkningen i arbeid, men vi arbeider relativt lite hver, og andelen i former for lønnet arbeidsfravær (som sykepenger, attføring og uføretrygd) er stor og økende. Rikdommen har bidratt til lav arbeidsledighet, men det er ikke få utenfor arbeidslivet.

Utdanning og yrkesplaner i oljelandet

Færre i Norge enn i resten av Europa mener at utdanning er betydningsfull, vi skiller oss enda mer ut når det gjelder karriere, som få i Norge mener er viktig for et godt liv. Nordmenn vil nyte, ikke yte, konkluderte NSD-nytt ved publiseringen av data fra den Europeiske survey i 2005, hvor 14 prosent av nordmenn mente karriere var viktig mot ca. halvparten ellers i Europa. Nyere undersøkelser bekrefter dette; nordmenn er i beskjeden grad opptatt av avansement[vi].

At en del av de norske skoleelevene gjør det svært svakt, skyldes sannsynligvis forhold ved skolen. Valg av fag, utdanningsvalg og generell utdanningsinnsats, er sannsynligvis forankret like mye i allmenne kulturelle forhold som i skolen som sådan. De internasjonale PISA undersøkelsene har vist at norske skolebarn ikke utmerker seg i naturvitenskap, matematikk eller lesning. Norske barn har selvtillit, og de trives på skolen, men de stiller svakt på kunnskap i sentrale fag. Det er bra at elever trives, men det er et problem hvis trivsel skyldes svakt læringspress; et hardere læringspress i skolen kan da medføre lavere trivsel. At skolens grunnleggende problem er bråk og uro, ser heller ikke ut til å innvirke mye på det generelt gode trivselsnivået. At elever kan kombinere lav kunnskap med stor selvtillit kan sees som en ressurs, men en slik kombinasjon kan også sees som problematisk.

Den sentrale bekymring i forhold til norsk utdanning, er at andelen som velger vekk «vanskelige» fag, dvs. primært realfag, har øket sterkt de siste tiårene. Norsk matematikkråds tester forteller også at norske studenter har blitt svakere i matte de siste årene. Enkelte av matematikkrådets tester er såpass illustrerende at de bør nevnes i detalj. På en skole er det 135 jenter og 115 gutter. Hvor mange prosent er jenter? Andelen studenter som svarte riktig på dette sank fra 84 prosent i 1984 til 47 prosent i 2003, hvor bare tredjedelen av lærerskolestudentene mestret denne enkleste form for prosentregning. Disse eksemplene er ikke spesielle fenomen, de er en del av en generell utvikling.

Nesten en fjerdedel av de som begynte på lærerutdanning i perioden 2001-2003, dvs. før det ble innført en karaktergrense på 3 (Ng), hadde dårligere karakterer enn 3 i matte eller norsk. Det skulle bety omtrent lite godt i et av basisfagene, for å holde oss til gammeldags terminologi. En norsk Ng i standpunkt henger heller ikke eksepsjonelt høyt. Nesten 70 prosent av søkerne på lærerutdanningen ville blitt avvist hvis kravet hadde vært 4 eller omtrent G, ble det regnet ut da Kristin Clemet innførte karaktergrensene. At perifere lærerskoler hadde opp mot 90 prosent studenter som ikke ville komme inn med kravet G, forteller at det sannsynligvis fantes studentmiljø av til dels ekstrem lav kvalitet, uten at dette hadde blitt registrert eller diskutert som et problem[vii]. I kunnskapssamfunnet er svake lærere et grunnleggende problem.

Studier av norsk ungdoms karriereplaner og studieløp forteller at relativt få ønsker lederposisjoner. Familie, venner og fritid prioriteres, og man bruker ofte lang tid på studiene. Dette er tendenser en finner i de fleste rike land, men i Norge er de sterkere enn andre steder. En side ved det moderne velferdssamfunn er at de unge i stor grad tar ut velferd i form av en ny type ungdomstid, som holder dem utenfor yrkeslivet en lengre periode enn selve utdanningen. Et offentlig finansiert «modningsår» på folkehøgskole illustrerer også en privilegert situasjon. Privilegier er fantastisk, det spesielle i Norge er at vi i så liten grad erkjenner at våre liv er fylt av dem. Det privilegerte liv blir en selvfølgelig og influerer vår kultur nettopp ved å være selvfølgelig. Er det rikdommen som gjør at norske foreldre ikke betrakter det som problematisk å gjøre noe asiatiske foreldre aldri ville tenke seg- å ta barna ut av skolen en uke for å reise på ferie?

Flukten fra naturvitenskap og teknologi

Norske skolelever og studenter velger i stor grad bort realfag. Dette gjelder begge kjønn. Sett i forhold til norske jenters suksess i idretten og den norske likestillingspolitikken, er det kanskje overraskende at jenter i Norge velger bort slike fag i større grad enn i andre land vi kan sammenlikne oss med, og andelen som velger realfag er lavere enn i våre na-

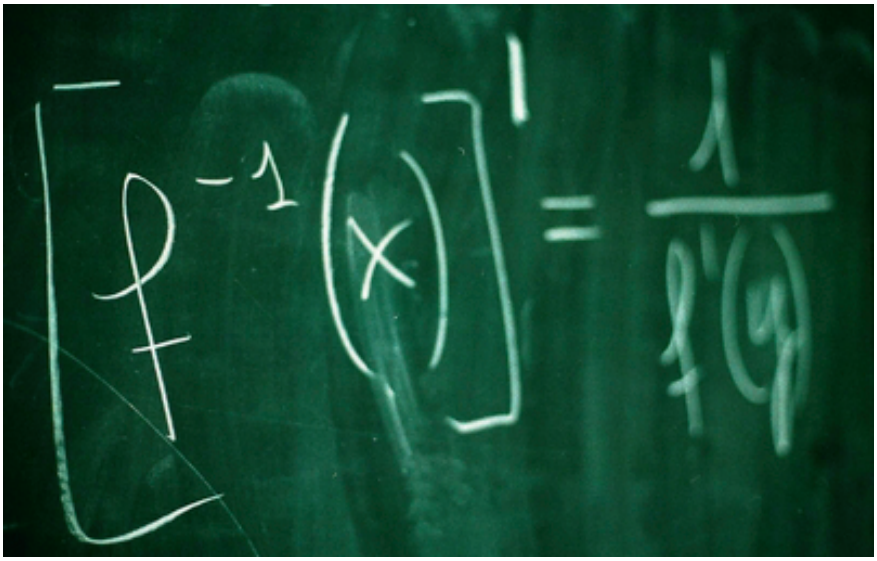

boland. Andelen menn som velger realfag har også sunket sterkt, mens omkring 22-23 prosent av førsteårs studenter tenkte å bli ingeniører i 1987, var andelen omtrent 20 år senere 7-8 prosent. De med best karakterer i landet er jenter i Oslo vest, i 2004 hadde bare 16 prosent av dem fordypning i matematikk.

Antall teknologisk relaterte doktorgrader stiger ikke i Norge, mens det blir flere doktorgrader i andre fag. Her er det også viktig å merke seg at mange av de utenlandske statsborgere som tar doktorgrad i Norge velger teknologiske fag. Mellom 1990 og 2002-2003 hadde 919 personer med utenlandsk statsborgerskap avlagt sin doktorgrad. 402 av disse ble registrert i norsk arbeidslivet i 2003. Mange av de avlagte doktorgrader i teknologi kan dermed ikke forholdes direkte til norsk arbeidsliv eller fremtid. Utfordringen er åpenbar: Norge produserer for lite av den kompetanse vi trenger mest.

Selv om den varierer over landet, gir rekruttering til yrkesfag, og yrkesfagenes utvikling, grunn til bekymring. Yrkesfagenes utvikling er forankret i et sett av forhold, fra utdanningenes kostnader til ungdomskulturenes idealer. Et ensidig fokus på «høyere» utdanning i form av utdanningslengde er muligens en faktor i dette, siden dette implisitt forteller at et stort antall litteraturvitere og sosiologer skulle ha større betydning for et lands fremtid enn antall elektrikere og bygningsarbeidere. At «høy utdanning» måles i lengde, dvs. i antall år og ikke kompetanse, betyr at høykompetente fagarbeidere, som kontinuerlig oppdaterer sin kompetanse, ikke vil falle inn i kategorien «høyere kompetanse», mens en lærer alltid vil være i denne kategorien uansett kompetanse. Når det hevdes at Norge har mange med høy kompetanse, betyr det at mange

har tilbrakt lang tid under utdanning.

Faktisk kompetanse må måles i kompetanseprofil og kompetansenivå, ikke i antall år på utdanningsinstitusjoner. Å blande sammen uspesifisert utdanningslengde med kompetanse kan skape både et galt bilde av hva slags kompetanse landet har - og av hvilken kompetanse vi trenger.

Innovasjonskraft og kompetanse

Forandring krever kontinuerlig utvikling av kompetanse, både for å forholde seg til det nye og for å skape noe nytt. Kravet om innovasjonskraft innebærer at en viss del av arbeidsstokken må befinne seg i en yrkessituasjon hvor arbeidsoppgavene i perioder opptar store deler av bevisstheten. Dette betyr ikke at majoriteten av de yrkesaktive må være i en slik situasjon, eller at mange er i en slik situasjon hele livet, men at en viss andel til enhver tid må arbeide på en slik måte. Betydningen av innovasjonskraft innebærer at det blir viktig å forsøke å måle et land eller områdes innovasjonskraft. I Europa har man over tid utviklet et komplekst instrument, *the European Innovation Scoreboard* (EIS). Alle nordiske land med unntak av Norge og Island befinner seg i toppgruppen. Norge er i gruppe 3 på en firedelt skala hvor fire er laveste verdi. Slike instrumenter har alltid sine skjevheter, men de gir en indikasjon. Norges posisjon som et lite innovativt område kan selvfølgelig diskuteres. Men det kan neppe være tvil om at den norske utviklingen i forhold til arbeid og kompetanse, med kort arbeidstid, lite investering i realfag, en sterk orientering mot fritid og svak orientering mot karriere, innebærer en risiko i forhold til innovasjonskraft.

Nå forteller norsk ungdom at det er viktig å være kreativ. Problemet er at kreativ er noe man «er» mer enn noe man gjør. Kreativitet er en del av ungdomskulturen, man kan sitte stille visse steder i Oslo og «være» kreativ. At man noen ganger opplever at de mest hjernedøde deler av mediesektoren omtales som «kreativ sektor», illustrerer kulturens makt. Noen hevder at skal man være «unik» bør man da gjøre noe andre ikke gjør, f. eks. bli matematiker. Fra et sosiologisk synspunkt er det ikke paradoksalt at vi alle vil være unike og kreative på den samme måten; ungdom kan godt synes at det er originalt og kreativt å jobbe med medier nettopp fordi «alle» vil bli noe som har med medier å gjøre.

Utviklingen hvor ungdom vender seg bort fra produksjon og utdanningsinnsats er ikke unik for Norge, men norsk ungdom velger bort fag og studier som er rettet mot produksjon i større grad enn andre steder i Norden- for ikke å snakke om Asia. De utdanningsvalgene ungdom gjør er med dem resten av livet og de valgene ungdom gjør nå blir en sentral del av kompetanseprofilen landet skal møte verden med etter oljen. Ikke bare etter oljen, også «oljesektoren» som sådan kan risikere å måtte hente mer av sin kompetanse utenfor Norge, og å få problemer med

å holde på den teknologiske frontposisjonen den har utviklet gjennom den norske oljeperioden.

Ungdom og sosial ekskludering

Industrisamfunnet var preget av de store maskinene, samlebåndene og mekanikken. I forhold til ungdom innebar dette at de fleste unge menn kunne få en bra betalt jobb i industrien i ung alder, uten fagutdanning eller annen utdanning. Få tok utdanning ut over grunnskole, midt på 1960-tallet var det f. eks. ca. femteparten av ungdomskullet som fullførte gymnas.

Kunnskapssamfunnet har over det meste av verden skapt et fokus på utdanning og kompetanse, og en like stor bekymring over frafall i utdanningen. I den moderne utdanningsmaraton blir det å droppe ut av skolen ofte en indikator på framtidig sosial ekskludering. «Droppe ut» betyr i norsk sammenheng oftest å fullføre grunnskolen uten fundamentale kunnskaper, og å falle fra (eller ikke begynne) på videregående. Av de som startet på grunnkurs i 1999 hadde 17 prosent av guttene og 11 prosent av jentene droppet ut av studieforberedende retninger, for de yrkesfaglige retningene var det 39 prosent av guttene og 31 av jentene som droppet ut[viii].

Marginaliseringsproblematikken er ofte forankret i tidlig barndom, og en uheldig start på skolegangen. At barn av foreldre med høyere utdanning ofte er overrepresentert i SFO og barnehage, medfører at tiltak som skulle virke utjamnende virker omvendt. De få som nå ikke går i barnehage i Norge er ofte de som absolutt burde gått der. Dette blir spesielt viktig fordi dette dreier seg om de grunnleggende formingsårene, og fordi barna med svakest utgangspunkt tjener mest på barnehage og liknende tiltak.

Rikdommen gjør det lettere å støtte de som faller utenfor. Men velferdssamfunnet kan i noen sammenhenger skape «velferdsfeller». Barn av foreldre som mottar sosialhjelp ender oftere enn andre med selv å motta sosialhjelp, familier utenfor yrkeslivet vil oftere enn andre ende opp med barn i samme situasjon. Hvis foreldre ikke er integrert i yrkeslivet, forsterkes også barnas sannsynlighet for å falle fra i utdanningsløpet. At sosial ekskludering i særlig stor grad rammer innvandrere med mange barn hvor foreldre lever på trygd eller sosialhjelp, forteller at den norske velferdsstaten står overfor framtidige utfordringer. Det kan skapes sosial eksklusjon ikke bare til tross for rikdommen, men også på grunn av den. Lav arbeidsledighet betyr ikke at alle er i arbeid.

Familien i sentrum og kvinners karriere

Norsk ungdom etablerer seg sent stort sett, men nordmenn setter familielivet høyt. At andelen som skiller seg er relativt høy, må ikke fortolkes

Pappaperm
Copyright: Kanten (Nils Axle Kanten)

som at de unge avviser familie og barn. Skilsmisseandelene er også mye høyere i grupper med lav utdanning enn blant de med høy utdanning; utdanningselitene er mer familiestabile enn andre. Familiens popularitet er synlig på mange vis, blant annet gjennom barnas posisjon. I det moderne samfunnet er det barna som skaper en familie, ikke ekteskapskontrakten, siden det er mange måter å leve sammen på. Barna er i

sentrum av og i familien. Når seksuelle minoriteter kjemper for retten til å adoptere eller få barn, dreier dette seg ikke bare om barn i seg selv, men om retten til å bli familie.

At barn og samliv er i sentrum av tilværelsen er ingen dårlig ting. At norske kvinner arbeider deltid er en del av dette familiemønstret. Det kan også se ut som mennene i økende grad velger familie og fritid. Det er færre som arbeider lange uker, og verdimessig står barna i økende grad i sentrum. Dette er flott for både barn og menn. Når kvinner gikk ut i yrkeslivet ventet de fleste at kvinner nå ville bli likere menn, og satse på yrkeskarriere. Dette har i begrenset grad skjedd til nå i Norge, kvinner i USA og for eksempel deler av Kina[ix] er mer opptatt yrkeskarriere enn norske kvinner. Likestillingslandet Norge ligger bak USA når det gjelder eierskap og nyetableringer blant kvinner. Forskning konkluderer med rammebetingelsene for kvinner i Norge er gode, men det er lite interesse og motivasjon for å starte egen virksomhet. Forholdet mellom familie og karriere, spesielt for kvinner, er et av oljelandets utfordringer. Norge er ofte beskrevet som landet med «likestillingsparadokset»[x]; norske kvinner er synlig i politikk og gode i idrett, men er sjelden gründere og sjeldnere ledere enn f. eks i USA. En innkalling til møte ved Universitetet i Oslo til 8. mars 2011 forteller at andelen kvinnelige professorer er mye lavere i Norge enn i Tunis- det kan neppe skyldes at myndighetene i Norge er spesielt kvinnefiendtlige.

Det kan også se ut som menn gradvis blir mer lik kvinner i forhold til yrkeslivet; menn arbeider mindre enn før. Kanskje menn også vil ha mer fritid, og mindre stress med ledelse og overtid. Dette er fint for familien, og forteller at privilegiene skaper nye muligheter for valg. Kort arbeidstid kan sees som en tilpasning til velstand. Mange trenger tid mer enn penger, og karriere er et krevende mas. Det er ingen grunn til å moralisere over dette, dette er rikdommens valg. Utfordringene i denne privilegerte livsstilen vil komme ikke bare i forhold til mangel på arbeidskraft i seg selv, men primært i forhold til innovasjonskraft, som vi vil trenge når det blir lite olje- og som vi trenger allerede nå.

Den tredje alder; pensjonsalder, kompetanse og yrkesaktivitet

Avgang fra yrkeslivet må forstås i en kompleks dynamikk som dreier seg om adgang til yrkesliv og pensjon, og hva de ulike alternativene bringer sosialt, kulturelt og økonomisk. Hva man velger, eller søker å velge, baseres på hvor tiltrekkende og mulige de ulike alternativene er. Personer med høyere utdanning pensjonerer seg senere enn personer med lav utdanning. Undersøkelser i Europa forteller tydelig at til tross for øket livslengde og god helse er det få som støtter en øket pensjonsalder. Norske arbeidstagere går ikke spesielt tidlig av med pensjon, og pensjonsalderen har steget litt i det siste hvis vi ser på de som går av

Eldrebølgen kommer! Illustrasjon: Inge Grødum. Aftenposten

etter fylte 50 år. Økende utdanning blant de yngre bringer stadig mer utdannede personer inn i denne livsfasen, dette skal i seg selv bidra til en høyere pensjonsalder. Kombinert med at denne aldersgruppen er fritatt for barneomsorg stort sett, vil denne livsfasen i kunnskapssamfunnet kunne være svært produktiv.

Flere personer i arbeid i aldersgruppa 55+ er penger både tjent og spart, utgiftene minker mens antall arbeidstimer øker. Samtidig øker mulighetene for alternative aktiviteter til arbeid. Den tredje alder er for mange en periode med god økonomi og mange muligheter, det backpackes mye blant 55+, på et høyere økonomisk nivå enn blant de unge. Det er her cruisereisene har sitt publikum, det er her hyttene har sine eiere.

Nye tiltrekkende alternativ til yrkesaktivitet vil i stor grad rette seg mot ressursrike grupper, som i størst grad har arbeidet opp mot formell pensjonsalder. Magasiner med titler som «Det gode liv» illustrerer at det gode liv handler om reiser, opplevelser og selvrealisering, ikke om arbeid. Internettsider forteller om muligheter og opplevelser over hele verden for den som har penger og ikke minst tid. De som ikke har en tiltrekkende jobb, eller en fysisk slitsom jobb, vil rimelig nok ofte ønske å pensjonere seg tidlig. Samtidig øker de positive fritidsmulighetene

nettopp for dem som har arbeid de er fornøyd med, og globaliseringen medfører at norske trygdeytelser brukt i utlandet kan gi høyere levestandard enn lønn gir hjemme i Norge. Andelen med mye fritid er selvdrivende; jo flere som har fri, dess mer er fritida verdt. En ektefelle i arbeid og en i pensjon er ikke funksjonelt hvis man vil gjøre ting sammen. Hvis mannen er et par år eldre kan dette influere på kvinnenes pensjonsalder.

Trygdeytelsenes vekst har i det siste særlig kommet blant dem under formell pensjonsalder. I 1970 levde folk som var i arbeid stort sett ca. 8-10 år etter at de gikk av en tid før de fylte 70 år (68 - 69), nå er gjennomsnittlig faktisk pensjonsalder under 60 år, og en 60 åring kan forvente å leve til han er rundt 80 år og hun nesten 84. Hvis vi ser på de som pensjonerer seg etter fylte 50 blir pensjonsalderen 62-63, som ikke er lavt i Europa. At Europeiske land generelt har det samme problemet betyr ikke at det ikke er et problem i Norge, endringene i pensjonsordningene er derfor sentrale for å holde yrkesaktive på jobb lenger. Det kreves bare hoderegning, ikke utredninger, for å se at hvis vi alle i framtida skal arbeide korte dager fra vi er 28 til 58 år, og leve til vi er nærmere 90 år, vil ikke dette være bærekraftig.

Innvandring fremheves av noen som en løsning på arbeidskraftproblemer. Personer med bakgrunn fra deler av Asia/Afrika/ Tyrkia er de raskest voksende grupperinger, vel 22 000 hadde slik bakgrunn i Norge per 1.1. 1980, vel 193 000 per 1.1. 2004. Grupperinger som kom som arbeidsinnvandrere til Norge uføretrygdes til dels tidligere og i større grad enn etniske nordmenn. Det illustrerer det selvsagte at økende innvandring på sikt også bidrar til økende pensjonsutgifter, samt at mange innvandringsgrupper har en relativt lav andel i arbeid.

Den tredje alder befinner seg i brennpunktet for det moderne samfunns utfordringer, i forhold til de kompetansemessige utfordringer så vel som i forhold å skaffe nok arbeidskraft i framtida. Det er primært i denne aldersfasen at samfunnet kan hente de hender og hoder de trenger. Noen flere barn og unge spiller liten rolle i forhold til om befolkningen arbeider til de er 60 eller 70. På en planet hvor overbefolkning er et grunnleggende problem, er det også nødvendig å arbeide for et synkende folketall. Det politiske og organisatoriske dilemma er hvordan oppmuntre alle til å arbeide lenger, og samtidig sikre at de som må gå av tidlig, har rimelige levekår.

Hvor stor del av livsløpet man skal være yrkesaktiv er sentralt i forhold til fordeling mellom generasjonene - dess lenger den arbeidsfrie periode for de middelaldrende og eldre, dess mindre ressurser til de yngste, og dess mer press på midtgenerasjonen. Større muligheter for kombinasjonen av deltid og pensjon kan bidra til at flere arbeider lenger, men kan også bidra til det omvendte - flere går tidlig over på en kombinasjon av deltid og pensjon. Vi får mange i arbeid, men de arbeider mindre.

JADA, BARE KOM TILBAKE, DU! MEN SKAL DU HA EGG TIL FROKOST, KOSTER DE EN MILLION STYKKET!
SNART KOMMER FOLK FOR Å SØKE ARBEID OG KJØPE MAT, OG GJETT OM ONKEL SKRUE LAR DEM BETALE!
PRISER
SKINKE – 1.000.000.000,-
KÅL – 200.000,-
MAISKORN – 3.000.000,-
ULLDOTT – 4.000.000,-
LITT ETTER LITT FÅR ONKEL SKRUE PENGENE SINE IGJEN, OG ALT ER SOM FØR!
PENGER! PENGER! JEG ER VERDENS RIKESTE MANN! HURRA!
DU SIER PENGER ER UTEN VERDI OG SÅ SAMLER DU SVÆRE BERG AV DEM! HVA MENER DU EGENTLIG?
DU FORSTÅR IKKE, KJÆRE NEWØ!
JEG ELSKER PENGER! JEG ELSKER Å STUPE NED I DEM SOM EN DELFIN,
GRAVE MEG NED I DEM SOM EN MULDVARP ...
... HIVE DEM I VERET, OG LA DEM REGNE OVER MEG!
EKKELT!

Pensjon, jobb, karriere og ledelse

Muligheten for å arbeide et par dager i uken ved siden av pensjon kan bidra med viktige hoder og hender - men det kan også medføre at flere går over på deltid tidlig. Det kan også være at middelaldrende og eldre mennesker, som ut fra private sosiale og økonomiske vurderinger vil jobbe noen dager i uken, er på jobb ut fra egne prioriteringer mer enn virksomhetens. Problematikken dreier seg ikke bare om jobb, dvs. å «arbeide» noen dager, men hvordan en kan sikre at eldre arbeidstagere bidrar til innovasjon og nyskaping. Hvordan sikre at personer som arbeider noen dager i uka, forblir mentalt og organisatorisk integrert i yrkeslivet? Hvordan sikre at personer på deltid og pensjon bidrar til innovasjon og innsats? Tilknytningen til jobben synker kanskje etter hvert som delpensjonslivet blir en realitet; etter turen rundt i Sør-Amerika blir kanskje den godt lønnede halvpensjonist mer fraværende i forhold til bedriftens og avdelingen skjebne. Rikdommens kultur og gleder lister seg inn i oss. En slik tilværelse er et privilegium - og en utfordring for organisasjon og ledelse. De individuelle avgjørelser og innsatsnivå bygger på vurderinger av en rekke forhold; seniorpolitikk krever at politiske økonomiske og sosiale incentiver peker i noenlunde samme retning.

At eldre mennesker skal tjene mer enn de yngre (pensjon pluss høy lønn) vil også kunne skape motsetninger. Å ha både en juniorpolitikk og en seniorpolitikk kan bli komplisert i praksis, det blir neppe lettere av rikdommens rettigheter. I det moderne yrkesliv er det å kombinere jobb og pensjon for mange mer komplisert enn det høres ut som. Dette dreier seg ikke bare om å kombinere en brøk av jobb og pensjon, men hvordan man kombinerer innsats og pensjon.

Fritid og livsstil

Nordmenns daglige fritid har øket med vel en time fra 1971 til årtusenskiftet, bak dette ligger det ulikhet mellom grupper og aldersfaser. Det essensielle i denne sammenhengen er at fritiden er sentralt i livet, dette henger sammen med velstand. Arbeidet skal gi mening vil de fleste hevde, og det samme skal fritida.

Nordmenn har verdensrekord i oppussing, siden 1985 er norske boliger pusset opp for nesten 400.000 kroner (2009 kroner) hver, forteller Bjørn Erik Øye i Prognosesenteret til Aftenposten våren 2010[xi]. Selv om TV-seing er den aktivitet, om det kan kalles det, som ofte øker mest, er fritida i økende grad sett som en arena for «aktive» aktiviteter. Nordmenn reiser omkring i verden mer enn de aller fleste, og bidro til den globale oppvarming med ca. 8 millioner feriereiser i 2009, det som øker er fritidsreiser[xii]. Ca. 3 prosent av nordmenn eier hus i utlandet, mens 6 prosent har planer om å skaffe seg bolig utenlands[xiii]. (ca. 100000 har feriebolig i utlandet). Norske flyplasser skal bygges ut, og flyreiser subsidieres med billig sprit og sigaretter.

Illustrasjon: «De varige verdier» fra Carl Banks samlede verk. Copyright Disney

Fritidsmulighetene ekspanderer med velstanden, skal man hente mer tid må det hentes fra arbeidslivet. (Noe ser også ut til å bli tatt fra søvnen, nordmenn bruker mindre tid på søvn enn for noen tiår siden). Flere og flere vil ha mer tid til hva de måtte ønske, og med økende rikdom øker ønskelisten. Dess rikere vi blir, dess mindre tid får vi, i motsetning til hva mange tror. Et fritidsliv fullt av ting og muligheter skaper mangel på tid; tidsklemma er ofte en fritidsklemme.

Omsorgsbehov og demografi

Demografien forteller at de svært gamle og pleietrengende vil bli flere når de store krigs- og etterkrigskullene når siste livsfase. Trygde- og omsorgsbudsjettene har vokst enormt de siste årene, samtidig som vi har bak oss en periode med svært få gamle. I 1935 ble de født ca. 41 000 barn, i 1946 omkring 72 000, bare mellom disse to kullene er forskjellen vel 30 000.

At en stor del av økt livslengde vil tas ut som frisk med god helse, er det allmenn enighet om. Spørsmålet er om økt livslengde, nye medisiner og behandlingsmuligheter innebærer en kortere eller lengre periode med nedsatt funksjonsevne og pleiebehov. Her strides de lærde, data er få og usikre. Mye tyder på at når mange lever svært lenge, får mange av dem behov for lange perioder med til dels intensiv omsorg.[xiv] Hvis pleieintensive perioder totalt blir lengre når man lever lenger, samtidig som antall i denne gruppa øker, øker utgiftene enda sterkere enn det som drives av antallet i seg selv. Det behøver ikke gå slik, det hevdes av noen at det totale pleiebehov pr. individ kan gå ned selv om livslengden øker, f. eks hvis det kommer behandlingsformer for visse dominerende sykdommer. Her er det vanskelig å forutsi utviklingen. Pleie er arbeidsintensive ytelser som ikke kan automatiseres, og som allerede er under sterkt press.

De siste årene har brakt en uventet utvikling ved at omsorgsbehovet har steget sterkt blant de i yrkesaktiv alder, i noen tilfelle i form av unge med behov for sterkt omsorgsinnsats. Samtidig er det argumentert for en økning i bemanning på skolen, barnehager bygges ut, og det er en sterk økning i antall barnevernsklienter. Det er også rimelig å si at det i svært mange sammenhenger er krise i eldreomsorgen, i det minste oppleves det slik av alle med eldre foreldre. Medienes beretninger om syke og svært gamle eldre som ikke får plass på sykehjem eller omsorgsboliger, har klart en realforankring.

Omsorgsutfordringene er utredet og scenarioer er tegnet opp, de forteller alle om store behov i omsorgsektoren. Omsorgsbehovene møter ikke bare en utfordring i forhold til arbeidskraft, som eldreomsorgen allerede illustrerer lenge før eldre-tsunamien, det foreligger også en finansieringsutfordring. De gamle som trenger bolig og omsorg må kon-

kurrere med en rekke andre formål, i velstanden vil det også komme stadig nye krav. Siden de gamle i stor grad er kvinner, er det rimelig å kalle dette den glemte kvinnesaken. Kostnadene ved framtidens mangel på ressurser vil bæres av eldre kvinner.

Demografien er i seg selv ikke noe problem. Hvor mange hender og hoder vi vil ha tilgjengelig styres ikke av demografien, men av hvor lenge og mye vi arbeider. Og som Carl Barks viste oss; rikdom gir lett kombinasjoner av store forventninger og mangel på arbeidskraft.

Den norske utfordringen

I Carl Barks Andeby tar Skrue Mc Duck det forbausende rolig at pengene hans blåser bort til alle som blir millionærer; han arbeider videre på sin gård sammen med Ole, Dole og Doffen. Prisen på egg settes til noen millioner pr. stykk, alle pengene kommer tilbake til Skrue, og alle må begynne å jobbe igjen. I den norske sammenhengen er det ikke så enkelt: Utfordringen er at de rike år kan bidra til at den store kapitalen, arbeidskraft, innovasjonskraft og kompetanse, forvitrer mens vi bruker lottogevinsten. Effekten er ikke brå og synlig som for Donald og Anton, den er umerkelig og indirekte, og den forkles av beretninger om livets brutalitet og alle problemene og ressursmangelen i verdens rikeste land. De som blir lottomillionærer i fellesskap ser ikke så lett at de har vunnet, rikdommen blir selvfølgelig. Og det er jo velferdsproblemer i oljelandet; poenget er at i motsetning til mange andre steder skyldes det ikke mangel på ressurser, men hvordan vi bruker dem.

Rikdommens kultur lister seg inn i oss - vi erkjenner ikke helt at vi er rike og privilegerte. De samme tendensene er synlige i alle rike land, men i Norge er de sterkere enn andre steder, og sterkere enn i våre naboland, simpelthen fordi vi er mye rikere. Framtidens utfordring er ikke primært at oljefondet kan fordampe som noen hevder, eller at det ikke er så stort som vi tror når pensjonskravene fra mange gamle om noen år smelter sammen med alle de andre kravene. Den grunnleggende utfordring er at innovasjonskraft og kompetanse må bygges opp over lang tid; disse prosessene forvitrer lett blant lottomillionene. I motsetning til da Donald løp ut i verden for å nyte rikdommen, kan man ikke bare vende tilbake til Skrues gård når millionene slipper opp.

Det er ikke så lett å se velstandens konsekvenser, velstanden lister seg inn i individuelle valg, i politikken og i kulturen. Den norske utfordringen er å erkjenne at utfordringen er rikdom. Det er med rikdom som med saltvann: dess mer du drikker, dess tørstere blir du - og det er lett å tro at tørsten skyldes mangel på vann.

Noter:

[i] Se Terje Tvedt 2010, i Frønes og Kjølsrød; «Det norske samfunn» Oslo Gyldendal
[ii] http://www.ssb.no/ssp/utg/200702/07/
[iii] http://kommunal-rapport.no/id/11199845)
[iv] NOU 2008: 17
[v] Tall beregnet av NHO
[vi] http://www.udir.no/upload/Statistikk/Gjennomforing/Kunnskapsstatus_om_frafall_2.pdf
[vii] http://www.vg.no/nyheter/innenriks/artikkel.php?artid=269047
[viii] http://www.aftenposten.no/jobb/article4020187.ece
[ix] Et eget nummer av Economist fokuserte de nye generasjoner av kinesiske kvinnelige ledere.
[x] Se f. eks Birkelunds og Petersens artikkel i «Det norske samfunn» redigert av Frønes og Kjølsrød, Gyldendal 2010.
[xi] http://www.aftenposten.no/bolig/article3457999.ece
[xii] http://www.ssb.no/emner/00/02/20/reise/tab-2010-02-26-01.html).
[xiii] http://www.kna.no/Default.asp?ItemID=2623
[xiv] Romøren, Tor Inge, 2006. Den fjerde alderen: funksjonstap, familieomsorg og tjenestebruk hos mennesker over 80 år. Oslo, Gyldendal 2001